

A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet*

RÓNA-TAS ANDRÁS

Közismert, hogy a magyar nyelv történetének rekonstrukciójához több, különböző jellegű, forrást kell használni. Az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvek rekonstrukciója három egymásra épülő kronológiai réteg tanulságait összegezi. Az ugor alapnyelv és a magyar nyelv legkorábbi emlékei között is jelentős idő telt el. Ennek az időszaknak a rekonstruálásában kulcs szerepet játszanak a magyar nyelv korai török jövevény szavai.¹ Az ezeket a szavakat átadó nyelveket nevezték honfoglalás előttinek, csuvasosnak, bulgár-töröknek, kazárnak, ogurnak és újabban elfogadottá vált a nyugati ótörök megjelölés. A nyugati ótörök nomád és félnomád államszervezetekben központi szerepet játszottak az ogur vagy csuvasos típusú török nyelvek, de tudomásul kellett venni, hogy a török törzsek és törzsszövetségek nem nyelvi vagy nyelvjárási alapon szerveződtek, és a 6–11. századi dél-orosz steppén egymást követő török vezetésű politikai alakulatok különböző, és a törökön belül is elkülöníthető nyelveket, nyelvjárásokat beszélő népeket fogtak össze. Ezért javasoltam egy 1998-as előadásomban és cikkemben (RÓNA-TAS 1998a, 1998b) a *nyugati ótörök* terminus használatát.² Ez a terminus a 6–11. században az Urál hegyvonulattól és az Urál folyótól nyugatra beszélt török nyelveket foglalta össze. Ezt az átadó nyelvcsoportot mutatta be a nyugati ótörökről írott és 2011-ben megjelent monográfia (RÓNA-TAS–BERTA–KÁROLY 2011; a továbbiakban: WOT.). Az új terminust a turkológia láthatóan elfogadta,³ csak MARCEL ERDAL emelt ellene kifogást, mondván, mivel nem ismeretes nyugati ótörök szöveg, csak lexikon (hozzátennem: alaktan), a terminus megtévesztő

* Itt szeretném megköszönni Apatóczy Ákosnak, Khabtagaeva Baiarmának és Bakró-Nagy Marianne-nak egy korábbi kézirathoz tett megjegyzéseit, javításait.

¹ A honfoglalás előtti török jövevénytörzsek mellett számolnunk kell más, így alán és szláv jövevénytörzsekkel is.

² A terminus elsőként LIGETI LAJOSNÁL bukkan fel: „a nyugati, úgynevezett bolgár-török nyelvtípus” (1960: 287).

³ A turkológia legújabb összefoglaló munkájának második kiadása (JOHANSON–CSATÓ 2022) külön fejezetben tárgyalja a keleti ótörök (*East Old Turkic*) és a nyugati ótörök (*West Old Turkic*) nyelvcsoportokat. Az első szerzője LARS JOHANSON (2022: 132–144), a másodiké KÁROLY LÁSZLÓ (2022: 145–151).

(2018). Számos rekonstruált nyelvnek nincsenek szövegei, ezért ERDAL ellenvetését nehéz elfogadni.

A magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak szerepét a magyar nyelvtörténet kutatásában akkor érthetjük meg igazán, ha rekonstruáljuk az átható és az átvevő alakot.⁴ A magyar átvevő alak rekonstrukciójában az ugor játssza a fő szerepet,⁵ míg az átható alak a török oldalon két fő pilléren nyugszik. Az egyik a nagyrészt⁶ csuvas nyelvtörténet segítségével rekonstruált óogur (ócsuvas) adat,⁷ a másik az egyéb ótörök, középtörök és mai török nyelvek adataiból helyreállítható ótörök, másképpen óoguz,⁸ régebbi terminussal óköztörök forma. Az ócsuvas és az ótörök, másképpen szólva az óogur és az óoguz alakok alapján tudjuk rekonstruálni az őstörök alakot. Az őstörök az a szint, ahol el kell döntenünk, hogy az ogur **r*, **l* és az oguz **z*, **š* pár közül melyik volt a régebbi, melyik a másodlagos. Én azon turkológusok közé tartozom, akik a **z* és **š* hangokat tartja a régebbinek, és azt állítja, hogy az ogur alakok **r* és **l*, illetve **lč* hangjai, hangkapcsolatai másodlagosak. Ezen állítás mellett szóló érvek a WOT. 1104–1114 oldalain olvashatóak.

Itt meg kell említeni, hogy török jövevényszavaink között vannak olyanok, amelyek világos ogur kritériummal rendelkeznek, és vannak olyanok, amelyek a nyelvi kritériumok szempontjából semlegesek, de más, például jelentéstani jellegzetességük alapján ugyanebbe a csoportba sorolhatóak.⁹ Ha helyesen rekonstruáljuk a török átható és a magyar átvevő alakokat, és ismerjük a magyarrá vált szó első, majd későbbi előfordulásait, pontosabb képet rajzolhatunk a magyar nyelvtörténetéről.

Az ogur nyelvi adatok forrásának rekonstruálása többféle oldalról támasztható alá. A csuvas nyelvtörténet gazdag adattára mellett¹⁰ természetesen nem hagyható figyelmen kívül a volgai bolgár feliratok anyaga (ehhez lásd RÓNA-TAS-FODOR

⁴ A jövevényszó-kutatás kitűnő képviselői is hajlamosak megfeledkezni arról, hogy az átható és az egykorú átvevő alak rekonstrukciója manapság már megkerülhetetlen követelmény.

⁵ Az átvevő alak rekonstrukciójában természetesen a nyelvmlékek tanúságát is figyelembe kell venni, de ezek már az átvétel utáni időkből valók.

⁶ Számolnunk kell azzal, hogy a csuvasból néhány olyan szó kiveszett, kihalt, amely a magyarral való érintkezéskor még megvolt. Néhány esetben a környező finnugor vagy török nyelvek őrizték meg, más esetekben éppen a magyar.

⁷ Az óogur rekonstrukciójának fő adatbázisa a csuvas, de számításba kell venni néhány más forrást is (lásd alább).

⁸ Az óoguz terminus itt minden z-török nyelvet jelöl. A turkológiában szokás a török nyelvek egy csoportját (mai török, türkmén, azeri, gagauz) *oguz*-nak nevezni, ez néha nehézséget okoz a nem turkológus olvasónak.

⁹ A borkultúra szavait (*bor*, *szőlő*, *aszú*, *ászok*, *általag?*) például nagy valószínűséggel ugyanabból a forrásból kölcsönöztük. Csuvasos kritérium csak a *szőlő*-n van, a többi szó szerkezete nem zárja ki a nyugati török eredetet.

¹⁰ Legutóbbi kitűnő összefoglalást lásd AGYAGÁSI 2019.

1973, RÓNA-TAS 1976, HAKIMZJANOV 1978, 1986, 1987, ERDAL 1993), továbbá a dunai bolgár fejedelmi lista.¹¹ Segítségét jelentenek a csuvasból a szomszéd finnugor és török nyelvekbe korán átvett alakok is (ehhez lásd RÄSÄSEN 1920, RÉDEI-RÓNA-TAS 1972, 1975, RÓNA-TAS 1988). Fontosak azok a nevek és szórványok, amelyeket például a kazárokról és bolgárokról őriztek meg a különböző, bizánci, örmény, grúz és más források.¹² Mindezek a források kiegészülnek a mongol nyelvvel. A mongol nyelvnek, pontosabban a mongol nyelvtörténetnek a jelentőségére már korán rámutattak, és LIGETI számos részletet dolgozott ki (lásd LIGETI 1935, 1941, 1960, 1961, illetve KARA 2002, 2009, RÓNA-TAS 2003). A mongolba ugyanis ugyanabból vagy egy ahhoz közelálló ogur nyelvből kerültek át jövevéyszavak, mint a magyarba. Közismert, hogy a magyar *ökör* szavunk egy ogur **ökür* átvétele. Ez az oguz nyelvekben **öküz*, míg a csuvasban *vākār* (< **ökür*). A mongol forma *üker*, vagyis itt is szóvégi *-r* van a köztörök *-z* helyén.¹³ A mongol háttér ismerete számos esetben nélkülözhetetlen az átadó török adat pontos meghatározásához. A mongol *üker* forma egy jól adatolt közép-mongol¹⁴ *hüker* alakra megy vissza.¹⁵ Ha ez egy WOT. **hükör* alakot tükröz, akkor lehet, hogy a magyar 1326/1428-as helynévi alak *Hwkurithou* (OkI Sz. 720) szókezdő *h*-ja nem másodlagos, ahogy eddig gondolták.¹⁶

¹¹ Az úgynevezett dunai bolgár fejedelmi lista igen romlott és kései másolatokban maradt fenn (kiadását lásd PRITSAK 1955 és BEŠEVLIJEV 1963: 306–332, BEŠEVLIJEV 1979). A listában előforduló dunai bolgár adatok elemzését és értékelését lásd WOT. 1165–1166.

¹² A kazár nyelv emlékeire vonatkozóan még mindig alapvető munka GOLDEN 1980. A kutatás újabb eredményeit foglalták össze az 1999-ben Jeruzsálemben megtartott konferencián (GOLDEN–BEN-SHAMMAI–RÓNA-TAS szerk. 2007, illetve itt GOLDEN 2007, RÓNA-TAS 2007 és ERDAL 2007).

¹³ A közép-mongol alak *hüker*. NUGTEREN joggal figyelmeztet, hogy a keleti mongol archaikus nyelvek alapján egy **höker* alak rekonstruálása indokolt (2011: 367). Egyelőre a mongol adatok nem teszik lehetővé, hogy a két forma (a *hüker* és a *höker*) közül kiválasszuk a régebbit. A mongol adat második szótagbeli *-e*- hangja belső, mongol nyelvjárási fejlemény, egy *-ö*-re megy vissza. Ez amellel szól, hogy a mongol átvett alak **hökör*: Sajnos a szó eddig nem került elő a kitanból. Mint tudjuk, a közép-mongol szókezdő laringális *h*- az esetek túlnyomó többségében egy korábbi *p*-hangra megy vissza. Abban a korábbi kutatás tévedett, hogy a keleti archaikus nyelvjárásokban előforduló *f*- például az *ökör* szavunk monguor megfelelőjében (*fuguor*) egy korábbi, tehát *p*- > *f* > *h*- feltételezett változás középső foka tükröződik. A monguor és vele együtt a többi keleti archaikus mongol nyelvjárások *f*- hangja másodlagos, és csak labiális magánhangzó előtt fordul elő.

¹⁴ Közép-mongolnak nevezzük a dzsingiszida birodalom létrejötte utáni nyelvállapotot, tehát a 13. századtól nagyjából a 16. századig terjedő időben beszélt mongol nyelvet, amely gazdagon van forrásokkal adatolva.

¹⁵ A szó közép-mongol és archaikus mongol adatait lásd NUGTEREN 2011: 367.

¹⁶ Az oguz nyelvekben hosszú ideig nem sikerült kimutatni a szókezdő *h*-t. Csak a haladzs nyelv felfedezése óta tudjuk, hogy az őstörökben is feltételezhetjük a szókezdő *h* hangot (lásd DOERFER 1971, DOERFER–TEZCAN 1980). Az újabb kutatás viszont arra mutatott rá, hogy a laringális *h*- mind a haladzsban, mind az archaikus mongol nyelvjárásokban bár ritkán, de lehet másodlagos, protetikus. Egyébként erre LIGETI is gondolt (1960: 295).

Néhány esetben csak a mongol őrizte meg a török nyelvekből közben kihalt alakot.¹⁷ Ilyen például a magyar *ölyv* madárnevünk, amelynek megfelelője csak egyetlen török nyelvből mutatható ki, és ez a jakut, ahol azonban mongol jövevényszó. A szó a mongolban *eliye* (< *elige*), a közép-mongol alakja *hele*'e. Az archaikus nyelvjárások közül a MonguorM *xəliulu* (a második tag egy másik madárnév), BaoanD *heluŋ*, BaoanÑ *he:le* Dungsian *həlie*. Az átadó török **helige* egyelőre csak a mongolból biztosítható. S bár a magyar adatok közül eddig más-ként magyarázták, az 1367-ben feljegyzett *Hwlues* alak (Oklsz. 723) *h*-ja nem biztos, hogy másodlagos. Feltételezhető, hogy egy ogur **helige* alakra utal, ahogyan ez lehetséges az *Ökörítő* fent idézett esetében is.¹⁸

Másfelől a Kínában beszélt és korábban nem vagy alig ismert mongol nyelvek és nyelvjárások egyre gyarapodó ismerete is hozzájárul ahhoz, hogy biztosabban és pontosabban tudjuk rekonstruálni a török átadó alakot.¹⁹

Az újonnan előkerült mongol adatok ugyanakkor néha új problémákat is a felszínre hoznak. Éppen *ölyv* szavunk esetében felmerült, hogy van-e a madárnévnek megnyugtató etimológiája. NUGTEREN felveti, hogy a madárnév, amelyik egyébként többféle rablómadarat is jelöl (héja, sas, kánya) egy 'lebeg (levegőben), kering, köröz a levegőben' igére mehet vissza (2011: 353). Maga az *ele*- ige ritka, de megvan a halhában, a burjátban, a kalmükben, és most előkerült két archaikus mongol nyelvben, a baoanban és a dungsianban. Az előbbiben *he:lə*- az utóbbiban *həlie*- alakban, vagyis azzal a szókezdő *h*-val, amellyel az *ölyv* madárnevünk közép-mongol és archaikus mongol megfelelői kezdődnek. Ezzel elhárult az az akadály, hogy a madárnévben biztos *h*- volt, míg az ige esetében eddig *h*-s alakot nem tudtunk kimutatni. Ha viszont a madárnévnek van mongol etimológiája, akkor a kutatóra több lehetőség megvizsgálása vár. Az egyik, hogy az ige is megvolt-e a törökben. Ez nem teljesen reménytelen. Van egy török *ele*- ige, amelynek alapjelentése 'lassan, csendben mozogni (move gently)' (CLAUSON 1972: 126). Probléma a török ige körül is akad,²⁰ a fő nehézség azonban az, hogy maga a madárnév — mint láttuk — eddig egyetlen török nyelvemlékből vagy nyelvből

¹⁷ Ebbe a körbe tartoznak *kebel* és *ige* szavaink (lásd a WOT. címszavait). Egy másik kategória a magyarba kun közvetítéssel került mongol szavak, mint a *bóda*, *dakú*, *kangyik*, *nyögér*.

¹⁸ A magyar adatokban azonban egyelőre nehézséget okoz, hogy a *h*- eredeti magyar szavakban megőrződik. A szókezdő másodlagos *h*- minden nyelvben előbukkan. A *h*- és zéró kezdetű szavakról a törökben, mongolban és magyarban lásd a WOT.-ban a *hurok* szónál írottakat (431–436).

¹⁹ A Kínában beszélt mongol nyelvek és nyelvjárások feltárása terén sok új eredmény született és születik. Kitűnő összefoglalásuk NUGTEREN 2011. Persze több esetben az új mongol anyag sem segít. Így a WOT. által is vitatott eredetű *ige* szavunk esetében az új monguor nyelvi adatok sem nyújtanak támpontot.

²⁰ A szó inkább a 'kezet lassan mozgat, simogat' jelentéscsoportba látszik tartozni. WILKENS az *älä*- 'ruhig sein' igének csak az egyik aspektusát rögzíti (2021: 103), azonban a török *elgek* > *elek* 'szita' alapszava a mai törökországi törökben *ele*- 'szitalni' is ugyanerre az igére megy vissza.

sem került elő. A kutatás másik iránya az lehet, hogy egy mongol eredetű vándorszóval van dolgunk, amely — esetleg a solymászat révén — korán átkerült más nyelvekbe, így az ogurba és onnan a magyarba is. Azt ugyanis nem zárhatjuk ki, hogy bár az ogur–mongol érintkezés idején a szavak nagy többsége az ogurból került a mongolba, de az ellenkező irányú átvétel is előfordulhatott.²¹ A korai ogur–mongol nyelvi érintkezés vizsgálata természetesen az ogur–magyar érintkezések szempontjából is kiemelkedő fontosságú. A madárnevek (és közöttük is a vadászatra is használt ragadozómadár-nevek) közül figyelemre méltó *torontál* szavunk. Ugyanis az átadó alak *turuntay* formában rekonstruálható (WOT. 925). Ez a szó a törökben Kásgarí óta ismeretes, és világos mongol kritérium van rajta, nevezetesen a *-tai* képző.²² Ebbe a csoportba tartozhat a *gödény* szavunk (WOT. 353–355)²³ és a *károrátana* vele azonos eredetű második része (*kara kotan*, WOT. 506–508), valamint a *herjó* (WOT. 428–429) és *karvaly* madárneveink (WOT. 509–510). Ezek a madárnevek a török nyelvi források és nyelvek nagy részében megtalálhatóak. Kiemelném a már ritka *herjó* madárnevünket. Ennek megfelelői kimutathatók a török nyelvekben, de két párhuzamos alak létezik, az egyik *kargui*, a másik *kirgui*, a szó megvan a csuvasban (*xéri*, *xérxü*), és PAASONEN azt írja róla, hogy 'valamely ragadozó madár, ölyv: fogdos egereket; mikor egy helyen lebegve vijjog, az esőt jelent, azt mondják hogy „*xérxü šiv ijDat*” vizet kér' (1974: 37). Látjuk, hogy az egy helyben lebegés a ragadozó madarak sajátossága. A madárnév megvan a mongolban is, mindkét alak előfordul (*kargui*, *kirgui*), az archaikus nyelvjárásokból csak nemrég került elő, a dagurból *kirgo* alakban. A madárnevek kutatását megnehezíti, de nem teszi lehetetlenné, hogy nagy részük hangutánzó tövekre vezethető vissza.

A mongol nyelvtörténet kutatói számára az utóbbi időben új perspektívát nyitott a kitan nyelv megfejtése.

A *kitan* népnév először egy kínai forrásban bukkan elő. Az 550-ben írt *Wei shu*, a Wei dinasztia története említi, hogy a *Qidan*²⁴ törzs 338 körül kivált a *sziempi* törzsszövetségből. A *sziempi*, más értelmezésben *szerbi* törzsről,²⁵ majd

²¹ Ezt a lehetőséget alaposan megvizsgálta CLARK (1977). LIGETI is számolt korai, pre-Dzsingiszida mongol elemekkel a törökségben, és külön vizsgált néhány olyan csuvas szót, amely korai mongol eredetű (1935: 273–283).

²² A mongol képző valamivel való ellátottságot jelöl (pl. *morin* 'ló', illetve *moritai* 'lovas'). A mongolban párhuzamosan létezik a *torumtai* és *turumtai* alak. Az alapszó valószínűleg *toru* 'fekete és kék foltok, pöttyök' szó, de az *-m* mind a mongolban mind a törökben deverbális képző. A mongol *torum* 'fiatal, kétéves tevé' itt aligha jöhet szóba.

²³ Esetleg összevethető ezzel a szavunkkal a nemrég a dagurból előkerült *xudə* 'császármadár' (NUGTEREN 2011: 423) < **küdege*.

²⁴ A kínai források adatait a ma hivatalos latinbetűs átírás, a *pinyin* formájában idézem.

²⁵ A kínai *xianbei*, *xianbi* alakok (melyeket fent a magyar helyesírás szerint idézek) korai olvasata körül viták vannak. Egyes sinológusok a két írásjelet *serbi*-nek (*szerbi*) rekonstruálják. Ez a

törzsszövetségről joggal gyanítjuk, hogy egy mongol vagy mongolhoz közel álló nyelvet beszélő réteg uralma alatt szerveződött.

Itt egy pillanatra megállnék. Az ázsiai steppe népe a *xiongnu*-któl, vagyis az ázsiai hunoktól kezdve a modern időkig soha nem volt nyelvileg egységes. Az uralkodó nemzetségeknek volt közös nyelvük, de az általuk vezetett birodalmak minden esetben soknyelvű népekből tevődtek össze, és ezek az összetevők gyakran változtak. Nem azt állítjuk tehát, hogy a *tabgacs* birodalom, vagy a *tujühun* fejedelemség lakossága egyfajta nyelvet beszélt, hanem azt, hogy a vezető rétegük egyfajta, s esetünkben mongolhoz közelálló nyelvet használt. A kitan birodalom, a Liao császárság esetében — mint a feliratokból is látjuk — az uralkodó nyelv a *kitan* volt.

A *kitan* népnév következő adatsora az ótörök rovásírásos feliratokban bukkan elő. Ezekben az óoguz feliratokban²⁶ (*Köli csor* 720–725, *Toñuquq* 725, *Köl Tegin* 732) a népnév *kitañ* alakban fordul elő, tehát szóvégi *ny*-el, és a *tatabi* néppel együtt a türkök ellensége. A népnevet megemlítik a tibeti és az ujgur források, amelyek egy *kitan* alakot tükröznek. Egy idő után két alak jelenik meg, az egyik a *kitaj*, a másik a *kitan*. E két alak eredetileg két török nyelvjárást tükrözött, a szóvégi ótörök *-ñ* az egyik nyelvjárásban *-y* a másikban *-n* lett.²⁷ Fokozatosan megváltozott a népnév jelöltje is. A kitan birodalom bukása után a népnév előbb a kitanokat legyőző és helyüket 1111-ben elfoglaló dzsürcsiket, majd Kína egy részét, végül magát Kínát is jelölte. Innen van, hogy az oroszban ma Kína neve *Kitaj*.

A kitan törzsszövetség uralkodója, *Abaoki* 907-ben császárrá nyilvánította magát, és 907 és 926 között *Taizu* néven uralkodott. Dinasztiáját *Liao*-nak nevezte el. Az akkori Kína nagy részét is elfoglalta, s harcban állt a Dél-Kínát uraló Szong dinasztiával. Őt még nyolc kitan uralkodó követte. Az utolsó kitan császárt, *Tianzou*-t a dzsürcsik legyőzték és elfogták. A kitanok egy része azonban előbb északra, a mai Mongol Köztársaság területére, majd onnan délnyugatra vonult, és 1134-ben megalapította a Nyugati Liao vagy Kara Kitaj birodalmat a mai Kazahsztán déli, Kirgizia északi részén. A Kara Kitaj birodalom lassan eltörökösödött, megjelent az iszlám. Magát a Kara Kitaj államalakulatot Dzsingisz kán hadvezérei 1218-ban győzték le, lakosai részben szétszóródtak.²⁸

rekonstrukció hangtanilag és a kínai hangtörténet alapján lehetséges, de nem az egyetlen lehetséges alak, és semmilyen más forrás nem igazolja. Ez a név jelölte azt a törzsszövetséget, amely a *xiongnu* törzsszövetség felbomlása után kialakult. Számos korai mongol vagy mongolhoz közel álló nyelvet beszélő nép került ki közülük, többek között a *tabgacs* és a *tujühun* is. (A kínai forrásokban megőrzött *tabgacs* és *tujühun* nyelvemlékekre vonatkozóan lásd LIGETI 1970 és SHIMUNEK 2017, ez utóbbiban további bibliográfia. SHIMUNEK munkájáról lásd recenziómat: RÓNA-TAS 2018a.)

²⁶ A feliratok legújabb és magyar nyelvű filológiai kiadása BERTA 2004.

²⁷ Ez közszavakban is megtörtént: lásd *qoñ* 'juh' > *qoi*, *qon*.

²⁸ A kitanok történetére lásd WITTFOGEL–FÈNG CHIA-SHÈNG 1949, TWITCHET–TIETZE 1994.

A kitan kutatások kezdetén ezt a népet a magyar tudomány LIGETI nyomán *kitaj*-nak nevezte. Ezt a megjelölést javasolta több ízben KARA GYÖRGY is. A nemzetközi tudomány azonban ma egységesen a *kitan* alakot használja, és ezt figyelembe véve a magyar nyelvű cikkeinkben is áttértünk a *kitan* alakra.

A kitan nyelvről hosszú ideig csak a kínai forrásokból értesült a tudomány. A kínai forrásokban néhány kitan szó kínai átírásban rögzült, és ezek alapján már PAUL PELLIOT, majd mások, többek között LIGETI, mongolnak vagy mongolhoz közel állónak határozta meg. Ugyanakkor a kínai forrás, a Liao dinasztia története (*Liao shi*) megírta, hogy a kitanoknak két írásuk is volt, sőt arra is utalt, hogy az egyik, a kis kitan írás az ujguroktól tanultak alapján jött létre.²⁹ A két kitan írás hosszú ideig rejtélyes maradt, egyesek fantáziának tartották, míg száz éve, 1922-ben, az egyik kitan császár akkor feltárt sírjából ismeretlen írás került elő, amelyet azután a kitannal azonosítottak. 1923-ban erről egy cikket publikált egy Pekingben dolgozó francia misszionárius, LOUIS KERVYN. A cikket Párizsban PAUL PELLIOT jegyzeteivel újra kiadták (KERVYN 1923a, 1923b). LIGETI élénk figyelemmel kísérte a kibontakozó kitan kutatásokat, és 1927-ben magyar nyelven foglalta össze az akkor új kutatások eredményeit (LIGETI 1927).³⁰ Több évtizedig tartott, amíg kiderült, hogy valóban két eltérő kitaj írás létezik, és mindkettőnek jelentős mennyiségű nyelvelméke van. A tudományos munka, a két írás megfejtése azonban csak az 1950-es években kezdődött el, és igen lassan haladt. Az első komoly áttérés csak az 1970-es években történt, amikor egy kutatócsoport alakult, és a kis kitan írásra koncentrált. Bár párhuzamosan japán³¹ és orosz tudósok³² is megkísérelték az írások megfejtését, ők többnyire a nagy kitan írásra összpontosítottak, ahogy számos kínai tudós is.³³ A kis kitan írásra koncentráló kínai kutatócsoport 1985-ben megjelentette a kutatás első eredményeit. Ezekre alapozva most már nagyobb lépésben halad a kitan írások, elsősorban a kis kitan

²⁹ Ezt a homályos utalást félreértve többen gondolták, hogy a kis kitan írás azonos az ujgur írással (lásd a 30. lábjegyzet).

³⁰ LIGETI csak a kínai források kitan vonatkozásait dolgozta fel, a kitan írások megfejtésére még hosszabb időt kellett várni. LIGETI 1927-ben még azt gondolta, hogy a kis kitan írás az ujgur írás vagy annak egy változata. Ezt tanította még az ötvenes években tartott egyetemi előadásain is.

³¹ A korai japán kutatók közül említésre méltó OSADA 1951, OTAGI 1956, és TOYODA GORŌ 1964. A japán kutatásban fordulatot jelentett AISIN GIORO ULHICUN munkássága, s újabban ŌTAKE MASANURI cikkei.

³² A V. S. STARIKOV vezette csoport tagjai voltak M. ARAPOV, A. KARAPET'JANTS, Z. MALINOVSKAJA és M. PROBST, előzetes jelentésüket 1964-ben, első összefoglalójukat 1970-ben adták ki.

³³ A nagy kitan írás megfejtésének előtérbe állítása rossz döntésnek bizonyult. Bár számos nagy kitan írásjel jelentését sikerült azonosítani, a kiejtéshez ez semmilyen segítséget nem adott. A nagy kitan írás írásjegyeinek olvasatát csak a kis kitan írásból lehet megfejteni. (A kutatások bibliográfiáját lásd KANE 2009: 269–293.)

írás megfejtése.³⁴ A szerteágazó (s főleg kínai) kutatások eredményeit saját új eredményeivel ötvözve DANIEL KANE foglalta össze angol nyelven (2009). Az utolsó jelentős állomás a 2017-ben megjelent CHINGGELTEI, WU YINGZHE és JIRUHE három kötetes munkája, amelyet a továbbiakban CWJ.-nek rövidítve idézünk.³⁵

A kis kitan írás mintegy 430 írásjegyből, kis rajzokból áll. Az írás alapvetően szótagalapú, de vannak jelek, amelyek két szótagot jelölnek. Néhány jel *ideoglyph*, vagyis a jelentését tudjuk, de nem tudjuk a kiejtését. A kis kitan írásjelekből mintegy háromszázat sikerült már megfejteni, a megfejtetlenek ritkábban fordulnak elő. A CWJ. az ismert 44 nagy feliratból 39-et közöl, fényképpel és normalizált kis kitan írással, néhol kínai glosszákkal. Ugyancsak közzétettek 17 kisebb emléket, pénzfeliratokat, tükörrre írt szavakat, barlangi rajzok alatti feliratot stb.

Az írás megfejtése a benne előforduló kínai szavak, nevek és címek azonosításával történik. Amennyiben a szónak van mongol párhuzama, az segítheti, de téves azonosítás esetén félre is viheti a megoldást. A kis kitan írás írásjeleinek megfejtése folyamatosan tart,³⁶ a höhhot-i (Kínai Népköztársaság) kutatócsoport munkatársai, PhD-hallgatói szépen haladnak előre. A 2017-es publikáció óta újabb 10–12 írásjel megfejtése sikerült.³⁷

A kitan korpuszban több olyan szó is előkerült, amely a mongolban is megvan, és ogur-török eredetű. Ezek egyik példája a 'nyúl' jelentésű szó, amely a kitan naptárban, az állatövek egyikének nevéként fordul elő:

tau-li-a 𐰇𐰏𐰤𐰠 (029-206-189).³⁸ Ez a szó, amely a korpuszban tízszer fordul elő, azonos ősalakból származik a mongol *taulai* 'nyúl' szóval. E szavak török eredetűek, a köztörök nyelvekben *tabišgan* alakban fordulnak elő. A török *-gan*

³⁴ A kutatások eredményeit először 1977-ben tették közzé, majd 1985-ben megjelent egy kínai nyelvű összefoglaló munka, amelyet *Research on the Kitan Small Script* címmel idézünk. Jelentősége ma csak tudománytörténeti.

³⁵ A munkára vonatkozóan lásd APATÓCZKY–RÓNA-TAS 2019. A kiadvány közli a teljes korpusz mutatóját, közel 10.000 adattal, tanulmányokat az egyes írásjelek olvasatáról, nyelvtani megjegyzéseket, egy nehezen használható kitan–kínai szójegyzéket, a kis kitan írásjelek listáját, egy másik listát, amelyben a nagy kitan írás írásjelei találhatók.

³⁶ A kis kitan írásjelek megfejtése során természetesen néha előfordul, hogy egy korábbi azonosításról kiderül, hogy téves volt, és egy újabb azonosítás az elfogadható.

³⁷ A höhhoti kutatócsoport vezetője WU YINGZHE (Oyunchi), aki kutatási együttműködési szerződést kötött a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékével. Az együttműködés keretében utazott Höhhotba APATÓCZKY és KEMPF, akik a kitanra vonatkozó jelentős forrásmunkákat gyűjtötték össze, és helyezték el a szegedi egyetem könyvtárában (APATÓCZKY–KEMPF 2017). A kínai–mongol csoport több tagja fordult meg Szegeden és Budapesten, egy PhD-hallgató két szemesztert végzett a szegedi doktori iskolában. Az együttműködést számos közösen írt cikk is mutatja (lásd WU–RÓNA-TAS 2019, 2020a, 2020b).

³⁸ A kis kitan írás jeleit listába foglalták, és minden jelnek van egy listaszáma, amely azonosító kódként szolgál. Ez az azonosító szerepel az adatok után zárójelben.

ismert állatnévképző, ahogy a mongol *-ai* is. Az ogur szóban lambdacizmus volt, vagyis az *š* helyén *l* állt: Proto Kitan-Mongol **taul* ← ogur **taul* ~ oguz **tauš*.

Ebbe a kategóriába tartozik a kitan 'dél' jelentésű szó is. Ez a szó két alakban fordul elő. Egyrészt mint **dele** 小 (294) 'south', továbbá szótagírással, mint **te-le** 令秀 (247-093). Ez a szó a kitan szövegben az égitárat jelöli. A mongol megfelelő *düli*, jelentése 'közép, a nap közepe vagyis délidő', de nem jelent égitárat. Az *l*-es alak megvan a csuvasban *těl* formában, jelentése 'délidő, a nap középső idő pontja', sőt 'a Nap járásának középső pontja' is, vagyis a Nap „delel”. Az oguz ótörök adat *tüš*. Ez a török szó a nyelvelmékek többségében csak délidőt jelent, de egyes emlékek még megőrizték az égitárat jelentését is (csagatáj, altaj-török, csulimi török), mint azt a WOT. összeállítása mutatja (291–292). A magyar *dél* kettős jelentése ('délidő' és 'égitár') a felszínen egyedülálló, de a kettősség még az oguz nyelvekben is kimutatható. Ami a mongolt és a kitan illeti, a mongolból csak az egyik, a kitanból (egyelőre) csak a másik jelentést tudjuk kimutatni. Itt azt kell feltételeznünk, hogy a kettős jelentés a közös kitan-mongol alapnyelvben megvolt, éspedig abból az ogur török nyelvből, amelyből a magyar is kölcsönözte. PKM **düli* ← ogur **düli* (→ magyar *dél*) ~ oguz **tüši*.

A kitan segítségével hangtani problémák megoldásához is közelebb jutunk. A magyar *tyúk* szó szókezdője egyedülálló, és sok fejtörést okozott. A magyar régiségben előforduló *tik*, *tuk* és *tyuk* változatok egymáshoz való viszonya sem problémamentes. Az oguz nyelvekben előforduló régi *takigu* sokat segít. A csuvas *čăχ*, *čăχă* szigorúan véve csak egy **tik* alakot enged feltételezni. Az átadó alakként a WOT. által rekonstruált **tiguk* > **tiwuk* inkább a magyar alapján volt helyreállítható. A mongol *takiya(n)* < **takiga(n)* egy török **takigan* alak átvétele, a török **taki-* alapszóhoz járul egy állatnév képző *-ga(n)*.³⁹ Ez a képző régi, és több török állatnévben is előfordul. Azonban a mongol alak alapján is rekonstruálható **takigan* nem lehet a magyarba került szó eredetije.

A kitanban a következő alakot találjuk:

t-*qo*-a 令力力 (247-168-189), amelynek olvasata *teqoa*. Ez egyértelműen egy **tikoa* alakra megy vissza. Itt azt látjuk, hogy a proto-mongol **takigan* alakkal szemben a kitan egy **tikogan* formára utal. Mindkét alakban azonos a képző, így az alapalak **tiko* ~ **taki*. A két alak közül az egyik hangátvetéssel alakult. Most már világos, hogy a magyarba átkerült ogur alak közelebb áll a kitanban jelentkezőhöz, mint a mongolban rekonstruált alakhoz. Hozzá kell tennünk, hogy a csuvas *čăχ* mellékalakját, a *čăχă* formát eddig másodlagos, belső fejleménynek tartottuk. A kitan alak felbukkanása azonban lehetővé tette, hogy a csuvasban két párhuzamos alakkal számoljunk, az egy- és a kétszótagos formák egymás mellett

³⁹ A *-gan* mint növénynévképző van *cötkény*, *csalán*, *bojtorján*, *karakán*, *kökény* szavainkban, állatnevekben a németen keresztül átvett *cickány*-ban.

éltek, és egy proto-ogur alapnyelvben **tik* és **tiku* alakok egyaránt rekonstruálhatóak. A magyar pedig egy **tik* és egy *tiwuk* < *tiguk* alakot vett át. A **tiguk* alak *-k* kicsinyítő képzővel ellátott **tigu* alakra megy vissza, a *-k* zöngésedése a törökben zajlott le. Azt látjuk tehát, hogy a magyar alakot magyarázó első szótagbeli *-i-* most már nemcsak a csuvasból, hanem a kitanból is kimutatható.

Más tanulságokkal jár a magyar *ünő* 'fiatal nöstény szarvasmarha' jelentésű szavunk kitan megfelelőjének vizsgálata. A magyar szó a régiségben egy **ineü* alakban létezhetett (lásd 1193: *Taryneu* [tar ineü], azaz 'tarka ünő'). Az átdadó alakot a WOT. **inäy* alakban rekonstruálta (WOT. 979). A törökségben két alakot találunk. A régi ótörök forrásokban *ingek*, a közép és újtörök forrásokban *inek*.⁴⁰ A szó jelentéstartománya a 'nöstény szarvasmarha, vagyis tehén', illetve 'nöstény teve' és ennek átvitt értelemben használt, többnyire metaforikus jelentései, mint például 'ügyetlen, nehézkes, suta'. A csuvas *ēne*, *ine* alapjelentése is 'tehén (*korova*)', s a metaforikus jelentések is kimutathatóak: 'O neokljužem, nepovorotlivom čeloveke: korova (o ženščine), uvalen', medved' (o mužčine)' (ASHMARIN 4: 115, SKVORCOV 1982: 101). Vagyis a török nyelvekben fiatakorúságra utaló jelentéseket nem lehetett találni. A szó a mongolba két alakban is átkerült. A mongol *üniye(n)* (< **ünige*) jelentése szintén 'tehén', míg az *inggen* (< **inge* < **ünige*) jelentése 'nöstény teve'. A kalmükben *üngn*, 'weibchen (der wilden Tiere)' (RAMSTEDT 1935: 458b), továbbá a tehén neve első ellése után: *üngi* 'korovapervotelka' (MUNIEV 1977: 551). NUGTEREN a két mongol alak kontaminációját feltételezi (2011: 541), s ez a kitan alak előkerüléséig valóban az egyik lehetséges megoldás volt. A mongol nyelvi, illetve nyelvjárási adatok közül csak a dagurt idézem:⁴¹ *une*, *une ukur*⁴² 'Kuh' (KALUŻYŃSKI 1969–1970: 141), *u nē* 'korova' (POPPE 1930: 95), *uñe* (ENKHBAT 1984: 44), a többi mongol adatot lásd NUGTEREN 2011: 541.

A kitanban a szó egy logoglyph⁴³ formájában jelenik meg:

uni 𐰇 (059). Olvasatának helyes voltát az támasztja alá, hogy előfordul más szavakban, például:

⁴⁰ Kivételt képez a Tafsir *ingäk* alakja (BOROVKOV szerk. 1963: 380), amely azonban a *tewä ingäki* formában nöstény teve jelentésű, s van egy *ingen* 'nöstény teve' alak is. A mai nyelvekben a baskir *engäk döyä* 'nöstény teve' őrizte meg a *-g-* hangot.

⁴¹ Az archaikus dagur mongol nyelvet sokan a kitan elmongolosodott változatának tartják. Mások szerint a dagur egy kitan hatás alá került mongol nyelv. A vita nyitott, a kitan szavak tárgyalásánál a dagur a legtöbbször fontos adatokat szolgál, ezért ha lehetséges mindig idézem.

⁴² Ebben a dagur nyelvjárásban az *ukur* szarvasmarhát jelöl, az *une ukur* a nöstény szarvasmarha, vagyis a tehén.

⁴³ A korábbi kitan kutatás *logoglyph*-nek vagy *logograph*-nak nevezte azokat a jeleket, amelyek jelentését már ismertük, de kiejtését még nem. Az újabb kutatás megtartotta ezt a terminust, bár helyesebb lenne *ideogram*-nak nevezni.

s-uni 岁 (244-059) 'éjszaka', Chin ye 夜, ld. mongol *söni* 'éjszaka' (CWJ. 175), dagur *sun* (MARTIN 1961: 213), *sun*, *suñ* (MUROMSKIJ–KAŁUŻYŃSKI 1969–1970: 133), *sun*^v (ENKHBAT 1984: 224). Ez egyébként arra is utal, hogy a kitan szó magashangú, továbbá, hogy a labiális magánhangzó zártsága a dagurban is megvan, vagyis a kitan *süni* 'éjszaka' és a tárgyalandó kitan logoglyph (059) is *üni*.

A szó a leggyakrabban dátumokban fordul elő, ahol az állatövi ciklus egyik tagjának a neve. Ez a magyarban használatos elnevezések közül a 'bika' jegye. A régi törökben az állatövi név *ud*, e szó alapjelentése 'szarvasmarha'.⁴⁴ Állatövi jelentését megőrizte néhány török nyelvben, maga a szó *uy* alakúvá vált. Ennek egyes török nyelvekben azután *öküz*, másokban *sığır* lép a helyébe. Általában elmondható, hogy az állatövi ciklusok nevéként használt állatnevek nem használják az állat nemét is jelölő változatot, ha van ilyen.⁴⁵ Az állatövi egység kínai neve *niu* 牛, ennek alapjelentése is 'szarvasmarha', és jelent hímnemű és nőnemű állatot egyaránt. A kitan szó a feliratokban a kínai megfelelőjeként szerepel. Egy példa: *GREAT udu-ó-o-ón om-úr s-iau-qú uni ai iši sār-de*, azaz 'A Nagy Béke első éve (1085), kék ünő év, kilencedik hónapban' (Yong33).⁴⁶

Annak ellenére, hogy a kitan szó a mongol szabályos megfelelője (kitan *üni* < **üni-ge* > mongol *üniye*), mint a naptár terminológia szava csak az általános jelentést hordozza, vagyis szarvasmarhát jelöl. A szónak van azonban a kitanban egy melléknévi alakja, amely két változatban fordul elő: **uni-qu** és **uni-qó**.⁴⁷ A kínai párhuzamos szövegek, illetve glosszák alapján⁴⁸ a melléknévi alak jelentése 'fiatal', például: *uni-qó-ń b-hu-an* 'a fiatalabb gyermekek' (Wu26).⁴⁹ Vagyis a kitan megőrizte a 'fiatal' jelentést. Azt még teljes bizonyossággal nem tudjuk megmondani, hogy a két jelentésnek ('fiatal nőtény szarvasmarha' és 'fiatal') mi a történeti viszonya, de az általános jelentés valószínűleg későbbi, a szó eredetileg fiatal nőtényt jelenthetett.

Visszatérve a magyar *ünő* szóhoz, látjuk, hogy a 'fiatal nőtény szarvasmarha' jelentését csak igen hiányosan tudjuk adatolni a török és a mongol nyelvekben, viszont a kitan megőrizte a magyar szó speciális jelentését.

⁴⁴ A török állatövi naptár kérdéseit lásd BAZIN 1974, 1991.

⁴⁵ Ugyanakkor a kései mongol naptár kínai mintára megkülönböztet hím és nőnemű szín elemeket. Így például az 1930-as év: *tömör cagaan morin jil* 'a vas, fehér hímnemű, ló év' míg az 1931-es év *tömör cagaagčün xonin jil* 'vas, fehér nőnemű juh év', vagyis itt a színneveknek van hím- és nőnemű alakja, és az évre vonatkoznak (LUVSANDENDEV 1957: 712–715).

⁴⁶ A kitanban a dátumokban nincs birtokos szerkezet: az év, a hónap és a nap egymás után állnak. A Yong felirat 1088-ból való (kiadása: CWJ. 1224–1237).

⁴⁷ A két alak egyenértékű helyesírási változat. A képzőnek van nőnemű alakja is, de ez az **uni** szóval nem fordul elő, ha létezne, ***uni-qú** (059-118) lenne.

⁴⁸ Lásd kínai *you yu* 幼于 'young', *shao* 少 'teenager'.

⁴⁹ A Wu felirat 1102-ből való (kiadása: CWJ. 1387–1408).

Összefoglalva a kitan kutatások egyik fontos eredménye, hogy világosabban látjuk, a mongol nem volt egy elszigetelt nyelv. Közeli rokonai (a kitan, illetve a tabgacs, a tujühun és más a mongollal közeli rokon kihalt nyelvek) egy szélesebb hátteret biztosítanak a mongol nyelvtörténetnek. Az egyre jobban megismert kitan alapján a közös protonyelveket — vagy legalábbis annak hozzánk közelebb eső, a felbomlás előtti utolsó korszakát, már nyelvjárási állapotát — legalább a Krisztus születése körüli időkre kell tennünk. Ezzel a mongol nyelvtörténet egy nagyobb mélységet kapott, hiszen a mongol nyelvtörténet saját írással írott emlékei a 13. század 20-as éveitől kezdve maradtak ránk.⁵⁰

Azt még nem látjuk világosan, hogy az erős ogur-török hatás mikor érte ezeket a mongol nyelveket, még a közös vagy már a szétválás utáni korban. Ennek a vizsgálata jelenleg is folyik.

A magyar nyelvtörténet szempontjából a nyugati ótörök s ezen belül az ogur hatás vizsgálatát jelentősen segíti az új, egyre jobban megismert kitan nyelv. Segíti e hatás kronológiai határainak megállapításánál, újabb lehetőségeket nyújt az átadó ogur nyelv pontosabb megismerésére és lehetséges nyelvjárásainak feltárására. A kitan hozzájárul a magyar nyelv korai török jövevényszavainak hangtani, jelentéstani és kronológiai vizsgálatához, és ezzel a magyar nyelvtörténet jobb megismeréséhez is. Mindezek alapján érdemes figyelemmel kísérni a kitan kutatásokat, mert e téren további fontos és a magyar nyelvtörténet számára is hasznosítható eredmények várhatóak.

Irodalom

- AGYAGÁSI KLÁRA 2019. *Chuvash Historical Phonetics. An Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Turcologica 117. Wiesbaden, Harrassowitz.
- AISIN GIORO 2012. Reconstruction of phonetic values of Khitan small scripts and concerning problems. *Ritsumeikan bungaku* 2012-07: 1–28.
URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/lt/rb/627/627PDF/yos.pdf>
- APATÓCZKY, ÁKOS BERTALAN–KEMPF, BÉLA 2017. Recent Developments on the Decipherment of the Khitan Small Script. *Acta Orientalia Hungarica* 70: 109–133.
- APATÓCZKY, ÁKOS BERTALAN–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019. A New Comprehensive Monograph on Khitan. *Acta Orientalia Hungarica* 72/2: 259–268.
- ASHMARIN, NIKOLAJ IVANOVIC 1928–1950. *Slovar' čuvaškogo jazyka 1–17*. Kazan'–Čeboksary.
- BAZIN, LOUIS 1974. *Les calendriers turc anciens et medievax*. Lille, Université de Lille.

⁵⁰ A mongol nyelvtörténetnek van néhány ennél korábbi emléke: a kínai és tibeti forrásokban megőrzött szavak. Ezek azonban számos interpretációs nehézséget is magukkal hoznak. (Áttekin-tésüket lásd legújabbban SHIMUNEK 2017.)

- BAZIN, LOUIS 1991. *Les systems chronologiques dans le mond turc ancien*. Budapest–Paris, Akadémiai Kiadó.
- BERTA ÁRPÁD 2004. *Szavaimat jól halljátok...* Szeged, JATEPress.
- BEŠEVĽIEV, VESELIN IVANOV 1963. *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, Akademie Verlag.
- BEŠEVĽIEV, VESELIN IVANOV 1979. *Pārvo-bālgarski nadpisi*. Sofia, Izdat na Bālgarskata Akad. Naukite.
- BOROVKOV, ALEKSANDR KONSTANTINOVĽ 1963. *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII. vv.* Moskva, Izdatel'stvo Vostočnoi Literatury.
- CLARK, LARRY VERNON 1977. Mongol Elements in Old Turkic? *Journal de la Sociéte Finno-ougrienne* 75: 111–168.
- CLAUSON, GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteens-century Turkish*. Oxford, Clarendon Press.
- CWJ. = CHINGGELTEI–WU YINGZHE–JIRUHE 2017. *Qidan xiaozi zai yanjiu 1–3*, 契丹小字再研究 [Further Research on Khitan Small Script.] Beijing, Inner Mongolia University Press.
- DOERFER, GERHARD 1971. *Khalaj materials*. Bloomington, Indiana University–Mouton.
- DOERFER, GERHARD–SEMIH TEZCAN 1980. *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENKHBAT 1984. *Dayur kelen-ü üges*. [Vocabulary of Dagur.] Hohhot, Öber monggol-un arad-un keblel-ün qoriya.
- ERDAL, MARCEL 1993. *Die Sprache der wolgabulgarische Inschriften*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- ERDAL, MARCEL 2007. The Khazar language. In: GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk., *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill. 75–108.
- ERDAL, MARCEL 2018. Review on RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD–KÁROLY LÁSZLÓ 2011. *Orientalische Literaturzeitung* 113: 510b–513b.
- GOLDEN, B. PETER 1980. *Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origin of the Khazars 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOLDEN, B. PETER 2007. Khazar Studies: Achievements and Perspectives. In: GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk., *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill. 7–57.
- GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk. 2007. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill.
- HAKIMZJANOV, FERID SABIRZJANOVĽ 1978. *Jazyk épitafij Volžskih Bulgar*. Moskva, Nauka.
- HAKIMZJANOV, FERID SABIRZJANOVĽ 1986. New Volga-Bulgarian Inscriptions. *Acta Orientalia Hungarica* 40: 173–177.

- HAKIMZJANOV, FERID SABIRZJANOVIČ 1987. *Épigráficheskie pamjatniki Volžskoj Bulgarii i jih jazyk*. Moskva, Nauka.
- JOHANSON, LARS 2022. East Old Turkic. In: JOHANSON, LARS–CSATÓ, ÉVA szerk., *The Turkic languages*. Második kiadás. London–New York, Routledge. 132–144.
- JOHANSON, LARS–CSATÓ, ÉVA szerk. 2022. *The Turkic languages*. Második kiadás. London–New York, Routledge.
- KALUŽYŃSKI, STANISLAV 1969–1970. Dagurisches Wörterverzeichnis. Nach F. V. Muromskis handschriftliche Sprachaufzeichnungen. *Rocznik Orientalistyczny* 33/1: 103–140; 33/2: 109–143.
- KANE, DANIEL 2009. *The Khitan Language and Script*. Leiden–Boston, Brill.
- KARA GYÖRGY 2002. Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. (Recenzió.) *Magyar Nyelv* 98: 491–496.
- KARA, GYÖRGY 2009. Ítélet egy mongol-magyar balítéletéről. *Csodaszarvas* 3: 209–220.
- KÁROLY LÁSZLÓ 2022. West Old Turkic. In: JOHANSON, LARS–CSATÓ, ÉVA szerk., *The Turkic languages*. Második kiadás. London–New York, Routledge. 145–151.
- KERVYN, LOUIS 1923a. La tombeau de l’empereur Tao-tsong (1101) — Une découverte intéressante. *Bulletin Catholique de Pekin* 10: 292–301.
- KERVYN, LOUIS 1923b. La tombeau de l’empereur Tao-tsong des Leao, et les premières inscriptions connues en écriture k’itan. *T’oung Pao* 22: 292–301.
- LIGETI LAJOS 1927. A kitaj nép és nyelv. *Magyar Nyelv* 23: 293–310. (Lásd még: LIGETI 1977–1979: II, 183–200.)
- LIGETI LAJOS 1935. Mongolos jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 190–271. (Lásd még: LIGETI 1977–1979: I, 202–283.)
- LIGETI LAJOS 1941. A magyar-mongol nyelvhasználat történetéhez. *Magyar Nyelv* 37: 336–338. (Lásd még: LIGETI 1977–1979: II, 379–380.)
- LIGETI LAJOS 1960. Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról. *Magyar Nyelv* 56: 289–303. (Lásd még LIGETI 1977–1979: I, 284–298.)
- LIGETI, LOUIS 1961. A propos des éléments „altaïques” de la langue hongroise. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11: 15–42.
- LIGETI, LOUIS 1970. Le tabgatch, un dialect de la langue sien-pi. In: LIGETI, LOUIS szerk., *Mongolian Studies*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–308.
- LIGETI LAJOS 1977–1979. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 1–2*. Budapest, Kőrösi Csoma Társaság–MTA Akadémiai Könyvtár.
- LUVSANDEDEV, AMGAAGIYN 1957. *Mongol’sko-russkij slovar’*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel’stvo Innostrannyh i Nacionalnyh Slovaraj.
- MARTIN, SAMUEL E. 1961. *Dagur Mongolian Grammar. Texts and Lexicon*. Bloomington, Indiana University–Mouton.
- MUNIEV, BEMBJA DZHALYKOVICH 1977. *Kalmycko–russkij slovar’*. Moskva, Izdatel’stvo Russkij Jazyk.
- MUROMSKIJ–KALUŽYŃSKI lásd KALUŽYŃSKI, STANISLAV 1969–1970.
- NUGTEREN, HANS 2011. *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht, LOT Trans 10.

- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- OSADA NATSUKI 1951. Kitten moji kaidoku no kanōsei. (The possibility of deciphering the Kitan script.) *Kōbe daigaku ronso* 2/4: 44–66.
- OTAGI MATSUO 1956. *Kitten (Kitai) moji no kaidoku ni tsuite*. (On the decipherment of the Kitan script.) *Tōhoku daigaku bungaku kenkyūko kenkyū nempō* 7. Tokyo.
- ŌTAKE, MASANURI 2017. Reconstructing the Khitan Vowel System and Vowel Spelling Rule through the Khitan Small Script. *Acta Orientalia Hungarica* 70: 189–206.
- PAASONEN, HEIKKI 1974. *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis*. Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.
- POPPE, NIKOLAI NIKOLAEVIČ 1930. *Dagurskoe narečie*. Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk.
- PRITSAK, OMELJAN 1955. *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- RAMSTEDT, GUSTAV JOHN 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÄSÄSEN, MARTTI 1920. *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS 1972. A permi nyelvek őspemi kori bolgár-török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 281–298.
- RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS 1975. A bolgár-török-permi érintkezések néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 31–43.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1976. A Volga Bulgarian Inscription from 1307. *Acta Orientalia Hungarica* 30: 153–186.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1988. Turkic influence on the Uralic languages. In: DENIS SINOR szerk., *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung, Handbook of Uralic Studies. Leiden, Brill. 742–780.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1998a. Hungarian as a source of the history of the Turkic languages. In: NURETTIN DEMİR–TAUBE, ERIKA szerk., *Turkologie heute — Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz, Leipzig, 4.–7. Oktober 1994*. Wiesbaden, Harrassowitz. 261–266.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1998b. Western Old Turkic. In: JOHANSON, LARS szerk., *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3–6, 1994*. *Turcologica* 32. Wiesbaden, Harrassowitz. 619–626.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2003. *Börtön* szavunk és az avar-magyar kapcsolatok. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 219–225.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2007. The Khazars and the Magyars. GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk. 2007. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill. 269–278.

- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2018a. Review article on A. SHIMUNEK, Languages of Ancient Southern Mongolia and North China, 2017. *Archivum Eurasiae Medii Aevii* 2018: 315–335. (Corrigenda in: AEMA 2020.)
- RÓNA-TAS ANDRÁS–FODOR SÁNDOR 1973. *Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok*. Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József nominata.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS–BERTA, ÁRPÁD–KÁROLY, LÁSZLÓ 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. (= WOT.)
- SHIMUNEK, ANDREW 2017. *Languages of Ancient Southern Mongolia and North China. A Historical-Comparative Study of the Serbi or Xienbei Branch of the Serbi-Mongolic Language Family with an Analysis of the Northeastern Frontier Chinese and Old Tibetan Phonology*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- SKVORCOV, MIHAIL IVANOVIČ 1982. *Čuvaško-russkij slovar’*. Moskva, Izdatel’stvo Russkij Jazyk.
- STARIKOV, VLADIMIR SERGEEVIČ és mtsai 1964. *Predvaritel’noe soobščenie o dešifrovke kidanskogo pis’ma*. Moskva, Institut Étnografii AN SSSR.
- STARIKOV, VLADIMIR SERGEEVIČ és mtsai 1970. *Materialy pro dešifrovke kidan’skogo pis’ma 1–2*. Moskva, Akademiya Nauk SSSR.
- TOYODA GORŌ 1964. An Analysis of the Major Ch’itan Characters. *Memoires of the Research Department of the Toyo Bunko* 23: 119–135.
- TWITCHETT, DENIS–TIETZE, KLAUS–PETER 1994. “The Liao”. In FRANKE, HERBERT–TWITCHETT, DENIS szerk., *The Cambridge History of China, Volume 6, Alien Regimes and Border States (907–1368)*. Cambridge, Cambridge University Press. 43–153.
- WILKENS, JENS 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch — Deutsch — Türkisch*. Göttingen, UniversitätsVerlag Göttingen.
- WITTFOGEL, KARL A.–FÈNG CHIA-SHÈNG 1949. *History of Chinese Society: Liao (907–1125)*. Philadelphia, The American Philosophical Society.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS–BERTA, ÁRPÁD–KÁROLY, LÁSZLÓ 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- WU YINGZHE–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019. Khitan Studies 1. The Glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants. 3.1 Labial stops. *Acta Orientalia Hungarica* 72/1: 47–79.
- WU YINGZHE–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2020a. Khitan Studies 1. The glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants. 3.2 The Dental Stops. *Acta Orientalia Hungarica* 73/1: 67–83.
- WU YINGZHE–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2020b. Khitan Studies 1. The Graphs of the Khitan Small Script 3. The Consonants. 3.3 The oral velar and uvular consonants. *Acta Orientalia Hungarica* 73/4: 669–683.

További irodalom

- RÓNA-TAS ANDRÁS 2018b. A kitan nyelv helye az altaji nyelvek rendszerében. In: DALLOS EDINA–KÓSA GÁBOR szerk., *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút*

mentén, *Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK Kínai Tanszék–SZTE Altajisztikai Tanszék. 227–247.

- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019a. Turkic elements in Khitan. In: ZEKINE ÖZERTURAL–GÖKHAN ŞILFELER szerk., *Unter dem Bodhi Baum. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich des 80. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schüler*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht Verlage. 293–301.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019b. The Khitan names of the Five Capitals. *International Journal of Eurasian Languages 1*: 98–124.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2019c. Egy ismeretlen írás és nyelv megfejtése: a kitan. *Magyar Tudomány 180/12*: 1846–1856.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2020. A Birthday Present for the Khitan Empress. In: ZIMONYI, ISTVÁN szerk., *Ottomans — Crimea — Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Szeged, SZTE Altajisztikai Tanszék. 281–294.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2021a. Khitan ‘Coffin’. In: KUPCHIK, JOHN–ALONSO DE LA FUENTE, JOSÉ ANDRÉS–MIYAKE, MARC HIDEO szerk., *Studies in Asian Historical Linguistics. Philology and Beyond. Festschrift Presented to Alexander V. Vovin in Honor of his 60th Birthday*. Leiden–Boston, Brill. 175–180.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2021b. Hogyan lesz a perifériából centrum? A kitan állam nevének története. In: DALLOS EDINA–FELFÖLDI SZABOLCS szerk., *Centrum és periféria problémaköre a selyemút történetében*. Studia De Via Serica Könyvek 2. Budapest–Szeged, ELTE BTK Kínai Tanszék–SZTE Altajisztikai Tanszék. 169–194.

The Khitan language and the history of Hungarian

The paper investigates the potential usefulness of the Khitan language in research on the Hungarian language. It is noted that a significant portion of Old Turkic loanwords in Hungarian were borrowed from West Old Turkic, which is believed to have been based on an Oguric language. The author agrees with the view that the sounds represented by **r* and **l*, *l̥* are Oguric innovations, as opposed to **z* and **r*, as discussed in more detail in WOT. 1104–1114. The Oguric language can be reconstructed with the help of sources such as Chuvash, Volga Bulgarian inscriptions, Danube Bulgarian inscriptions, and scattered data on the Bulgars, Khazars, and other groups. Additionally, the Mongolic language may also provide insights into Oguric and its relationship with Hungarian, as Mongolic borrowed from a similar or closely related Oguric language. An example of this is the Hungarian word for ‘ox’ which is *ökör* which is in Chuvash word *vākār* (<**ökür*), in Mongolic *üker*, and differs in the final of the Oguzic word *öküz*.

The paper then provides a brief overview of recent research on Middle Mongolian and archaic Mongolian dialects, which has revealed new information about the presence of Oguric words existing also in Hungarian. For example, the Middle Mongolian form *hüker* and archaic Mongolic forms may allow for the reconstruction of a **höker* form, which may be relevant for the Hungarian geographic data *Hwkurithou* [hükürító] ‘ox watering (place)’ from 1326/1428. The paper also discusses words that are thought to be Oguric loanwords in Hungarian, but do not have parallels in the Turkic languages. One example

is the Hungarian word for ‘hawk’ *ölyv* which is present only in Mongolic (and Yakut, which borrowed it from Mongolic). This bird name is also present in archaic Mongolic languages such as MonguorM *xəliuliu*, BaoanD *heluŋ*, BaoanÑ *he:le*, and Dongxiang *həlie*. NUGTEREN suggested a likely etymology from *‑*héli-* ‘to float, soar (as birds of prey)’ and argued that this indicates that the word is of Mongolic origin (2011: 353). It may be of interest that the Hungarian word *Hwlues* from 1367 has the same *h-* as the Mongolic data. Another example is the Hungarian word *torontál* ‘a kind of small falcon’ which has parallels in Turkic languages, but has a clear Mongolic suffix *-tai*. These and other words may suggest that some Old Mongolic words entered the Hungarian language via Oguric.

The paper notes that Khitan, like Mongolic and Hungarian, has loanwords from the same Oguric language. After providing a brief overview of recent research on the Khitan language, the paper discusses examples of these loanwords, including Khitan *dele* ‘south’ ~ Mong *dūli* ‘noon’ ~ Hungarian *dél* ‘south, noon’; Khitan *t-qo-a*, Mong **takigan*, Hungarian *tyúk* ‘hen’; Khitan *uni*, Mong *ūniyen*, Hungarian *ünő* ‘heifer’. The Khitan data are helpful in reconstructing the phonetics and meanings of the Oguric words borrowed by Hungarian.

In conclusion, the paper raises the question of whether the Oguric words reached the common Khitan-Mongolic protolanguage or were borrowed separately after the dissolution of the protolanguage. Further research is needed to determine the answer to this question. Nonetheless, the study of Khitan can help to deepen our understanding of the history of these languages.

Keywords: Khitan, Middle Mongolian, Oguric, Chuvash, history of Hungarian language, historical phonology, etymology

Róna-Tas András
ORCID: 0000-0002-7856-7563
Szegedi Tudományegyetem
aronatas3@gmail.com